

СИСТЕМНА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ, ЩО ПОСТРАЖДАЛО ЧЕРЕЗ ВІЙНУ

SYSTEMIC PSYCHOLOGICAL AID TO CIVILIAN POPULATIONS AFFECTED BY WAR

В публікації надано визначення системної психологічної допомоги, як взаємозумовленої сукупності заходів надання психологічної допомоги, методи та засоби в якій добираються відповідно до системи цільового об'єкту допомоги, як процесуальної єдності його елементів. Означено, що цільовим об'єктом СГД є особистість. Зроблений акцент, що в умовах війни, яка зараз триває в Україні, є важливим винайдення методу, який міг би надавати комплексну підтримку постраждалому цивільному населенню, оскільки воно стикається з різноманітними психологічними проблемами. Резюмовано, що найбільш поширеними проявами психічних порушень через війну є симптоми депресії, тривожних розладів, посттравматичного стресового розладу (ПТСР), комплексного посттравматичного стресового розладу (КПТСР), а також безсоння. Ці симптоми можуть суттєво впливати на повсякденне життя особистості, тією чи іншою мірою знижуючи її здатність функціонувати в соціальному середовищі та виконувати свої повсякденні обов'язки. Проаналізовані фактори вразливості розвитку означених порушень, які особливо актуалізуються через нестабільність та високий рівень небезпеки, спричинені війною. Серед них виділено наступні: старший вік, низький рівень соціальної підтримки, економічні труднощі, а також безробітний старший вік; жіноча; нижчий рівень освіти; висока інтенсивність та тривалість подій; низька ефективність копінг-стратегій; відсутність партнера; низький ступінь свободи впливати на події, що травмують; еміграція через війну або біженство. Визначено, що системна психологічна допомога цивільному населенню із означеними психологічними проблемами має відбуватись із таким доббором методів та засобів, які б торкались біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного системних рівнів задля причинення комплексного терапевтичного впливу на особистість. Такий підхід може сприяти створенню більш цілісної картини стану особистості, що страждає, та розробці плану терапії, який би враховував всі аспекти конкретної психологічної проблеми, яку вона має.

Ключові слова: системний підхід, системна психологічна допомога, війна в Україні, цивільне населення, психічні розлади.

The publication provides a definition of systemic psychological aid as an interrelated set of psychological assistance measures, where methods and tools are selected according to the system of the target object of aid, as a processual unity of its elements. It is stated that the target object of systemic psychological aid is the individual. Emphasis is placed on the fact that in the conditions of the war currently ongoing in Ukraine, it is important to find a method that could provide comprehensive support to the affected civilian population, as they face various psychological problems. It is summarized that the most common manifestations of mental disorders due to the war are symptoms of depression, anxiety disorders, post-traumatic stress disorder (PTSD), complex post-traumatic stress disorder (CPTSD), and insomnia. These symptoms can significantly affect the daily life of an individual, to varying degrees reducing their ability to function in a social environment and perform their daily duties. Factors of vulnerability to the development of these disorders, which are particularly relevant due to the instability and high level of danger caused by the war, have been analyzed. Among them, the following are highlighted: older age, low level of social support, economic difficulties, and unemployment; female gender; lower level of education; high intensity and duration of events; low effectiveness of coping strategies; absence of a partner; low degree of freedom to influence traumatic events; emigration due to war or refugee status. It is determined that systemic psychological aid to the civilian population with the mentioned psychological problems should involve the selection of methods and tools that address the biological, socially conditioned, and individual-psychological systemic levels to create a comprehensive therapeutic impact on the individual. Such an approach can contribute to the creation of a more holistic picture of the state of the suffering individual and the development of a therapy plan that takes into account all aspects of the specific psychological problem they have.

Key words: systemic approach, systemic psychological aid, war in Ukraine, civilian population, mental disorders.

УДК 159.98
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.24>

Квітка Н.В.

магістр психології,
аспірантка кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Війна залишає глибокі рани не лише на тілі, але й на душі, спричиняючи значні психологічні та емоційні потрясіння. Сучасні масштабні конфлікти, такі як війна в Україні, демонструють важливість своєчасного та ефективного реагування на психологічні потреби постраждалих осіб. Традиційні методи психологічної допомоги можуть бути недостатніми в умовах масштабних і тривалих травматичних подій, оскільки їхня апробація відбувалась переважно в мирних умовах. Це вимагає впровадження особливого підходу, здатного охопити

комплексність ситуацій, з якими стикаються люди в умовах війни.

Системна психологічна допомога (далі – СГД) представляє собою такий підхід, що враховує не лише індивідуальні потреби постраждалих, але й їхній соціальний контекст, взаємодію з оточуючим середовищем та наявні ресурси підтримки. Цей підхід дозволяє надавати більш структуровану та цілісну підтримку, яка сприяє ефективнішому подоланню наслідків травматичних подій та відновленню психологічного благополуччя.

У даній статті ми розглянемо ключові аспекти системної психологічної допомоги, надамо авторське визначення цього поняття та запропонуємо варіанти системного аналізу, які можуть бути використані для покращення надання психологічної підтримки населенню України, постраждалому через війну. Ми також окреслимо ключові психологічні труднощі, з якими стикаються українці під час війни, та в який спосіб відносно них є доречним застосування СПД.

Згідно з сучасним українським тлумачним словником, «системний» означає «який стосується системи» [5]. Великий тлумачний словник української мови додає до цього значення «який є системою» [1].

Система – це комплекс компонентів, що взаємодіють між собою, утворюючи сутність або процес із визначеними межами [14]. В цілому «система» може бути охарактеризована: а) множиною елементів; б) їх зв'язками; в) цілісністю об'єкта, явища або процесу [6]. Вона є цілісною цілеспрямованою ієрархічною множиною елементів, взаємодіючих та взаємопов'язаних між собою, що знаходяться у певних гетерогенних співвідношеннях і зв'язках один з одним. Система неодмінно вступає у взаємодію із навколишнім середовищем, зберігаючи свої межі [10].

Аналізуючи літературу з теми СПД, можна відзначити брак дефініцій та невелику кількість досліджень, присвячених її концептуальній розробці. Частіше літературні джерела оперують поняттям «систематична психологічна допомога», де слово «систематичний» є більшою мірою синонімічним до слова «регулярний». Цю прогалину також відзначає Міщенко Н. В. [7].

Переважно публікації щодо СПД стосуються застосування системного підходу щодо опису окремих психологічних феноменів, як то, до прикладу, креативність [18], спортивна діяльність [12; 17], резильєнтність [19], тощо.

Застосування психологічної допомоги, як тієї, що відноситься до системи сімейних взаємовідносин, розкрито у руслі системної сімейної психотерапії [20]. Системна терапія, згідно з авторами, є командним підходом, який інтегрує ряд процедур з сімейної та подружньої системної терапії. Терапія спрямована переважно на зміни на рівні взаємодії між членами сім'ї, використовує процедури, які походять від структурного та стратегічного підходів. За результатами проведеного авторами дослідження системна сімейна терапія має відносно рівну ефективність, порівняно до емоційно-фокусованої терапії, проте демонструє більшу стійкість досягнутих результатів з моменту завершення терапії і 4 місяці опісля нього.

Говорячи за системний підхід у наданні психологічної допомоги, Міщенко Н. В. пропонує

етапи системної соціальної підтримки осіб у кризових станах, як-то діагностично-мотивувальний; формуально-відновлювальний (який відбувається на системних рівнях: особистісному та міжособистісному); контрольно-аналітичний. Під системною соціальною підтримкою пропонується саме наявність системи поетапних заходів [7].

Целестіно В. Р. Р. та Бучер-Малусчке Дж. С. Н. Ф. (Celestino V. R. R., Bucher-Maluschke J. S. N. F.) означають системну психологію, як підхід, що відмовляється від уявлення про розум як об'єкт, розуміючи його як процес. Системна психологія, на думку дослідників, акцентує увагу на комунікації та мові, а також отримала сильний вплив соціального постструктуралізму. Вона досліджує взаємодію структур та процесів самоорганізації та саморегуляції в контексті взаємодії з навколишнім середовищем через мову, що передає значення, виражені в спостережуваному поведінці. Автори пропонують мета-модель для розуміння системної психології, яка включає гіпотезу про причинність факторів у відношенні до феномену. Гіпотеза про причинність факторів у відношенні до феномену передбачає, що фактори взаємодіють між собою та впливають на виникнення або розвиток певного феномену. Ця гіпотеза вказує на те, що різні аспекти структури, процесів адаптації та змін, а також мови контексту, взаємодіють та визначають спосіб, яким феномен проявляється. Шляхом аналізу цих факторів та їх взаємодії можна краще зрозуміти природу та динаміку досліджуваного явища в рамках системної психології. Феномен моделюється та описується за допомогою структури, процесів адаптації та змін, а також мови контексту, включаючи сім'ю, спільноту, мережу підтримки, контроль та втручання. Ця мета-модель дозволяє зрозуміти взаємодію компонентів та їх наслідки, які можна спостерігати через поведінку та інші змінні. Вона враховує різні аспекти феномену та його взаємодію з оточуючим середовищем, що є характерним для системної психології [12].

Основними методами побудови системної структури того чи іншого психологічного явища, що переважно були використані у проаналізованих вище працях, виступають загальнонаукові аналіз та синтез та метод експертних оцінок. Розкриття системного підходу по відношенню до різного роду систем завжди містило компонент середовища та його характеристик. Тобто у розглянутих дослідженнях систему не розглядають поза умовами, в яких вона знаходиться. Проаналізовані вище праці намагаються окреслити системний підхід саме у розв'язанні проблем психології, підкреслюють важливість розгляду психічних явищ, процесів та властивостей в якості складної системи, описують принципи такого розгляду, або

ж дають опис конкретної системи, тобто презентують продукт системного аналізу. Проте вони не пропонують конкретного алгоритму здійснення системного аналізу психологічних феноменів.

Детальне розкриття методологічної сутності системного підходу та процедура проведення системного аналізу часто зустрічається саме у текстах, що присвячені роботі з обчислювальними машинами або технікою. Проведення теоретико-методологічних паралелей, на нашу думку, може бути концептуально корисним при розкритті поняття «системна психологічна допомога». Тож розглянемо деякі з них.

До аналізу систем Мазінер К. (Maziner K.) пропонує застосовувати такі методи [16]:

- ймовірнісні методи: використання ймовірнісних моделей для аналізу випадкових процесів та взаємодій між елементами системи;

- методи стохастичного моделювання: використання стохастичних моделей для врахування випадкових змін та невизначеностей у системі;

- методи теорії хаосу: вивчення хаотичних систем, де невеликі зміни в початкових умовах можуть призвести до значних відхилень у динаміці системи.

Метою дослідження у системному підході, на думку Кустовської О. В. є створення теоретичної картини вивчення закономірностей і механізмів утворення певного об'єкта із його складових [6]. Сорока К. О. пропонує наступний алгоритм системного аналізу [10]:

- формулювання цільового призначення системи;

- вибір точки зору розгляду системи;

- визначення контексту існування системи;

- вибір форми опису системи (генетичний/прогностичний);

- морфологічний аналіз системи (визначення елементного складу системи (субстрактний аналіз) та виявлення відношень між структурними елементами (структурний аналіз));

- функціональний опис системи (внутрішні та зовнішні функції системи).

Результатом послідовного проходження означених етапів, на думку Сороки К. О., є вербальний опис системи, на основі якого може відбуватись наступне поетапне створення моделі системи, в яке входить:

- формулювання цільового призначення моделі (пізнавальна або прагматична);

- побудова або вибір моделі (формальна («чорний ящик»; «склад системи»; «структура системи»; «модель середовища») або змістова, яка будується на основі формальної моделі);

- дослідження моделі;

- екстраполяція результатів дослідження на оригінал моделі.

Кустовська О. В. пропонує 12-етапну програму системного аналізу [6]:

- 1) аналіз проблеми (її точне формулювання; аналіз логічної структури; генези проблеми в минулому і майбутньому; зв'язків);

- 2) визначення системи (формулювання завдання системи; позиції дослідника; об'єкта; елементів; середовища);

- 3) аналіз структури системи (визначення: ієрархічних рівнів; підсистем; процесів і функцій; процесів управління і каналів інформації; зв'язків і функцій поточної діяльності);

- 4) формулювання цілі та критерію системи (визначення: цілей та вимог надсистеми; цілей та обмежень середовища; загальної цілі; загального критерію; декомпозиція цілей та критеріїв відповідно до підсистем);

- 5) декомпозиція цілі (формулювання цілей: вищого рангу; у підсистемах; ефективності; розвитку; зовнішніх цілей та обмежень; потреб у ресурсах і процесах);

- 6) виявлення ресурсів і процесів, композиція цілей (оцінка поточного стану потужностей та ресурсів системи; можливості взаємодії з іншими системами);

- 7) прогноз та аналіз умов у майбутньому (аналіз стійких тенденцій та прогноз змін, розвитку та появи нових факторів, які впливають на систему);

- 8) оцінка цілей і засобів (визначення важливості цілей системи та підсистем; оцінка впливу зовнішнього середовища на цілі та обігу ресурсів системи);

- 9) відбір варіантів (аналіз сумісності та повноти цілей; відкидання надлишкових цілей);

- 10) діагноз існуючої системи (виявлення недоліків організації виробництва, його потенційних та фактичних потужностей);

- 11) розробка комплексної програми розвитку (формування низки заходів щодо досягнення цілей системи);

- 12) проектування організації для досягнення цілі (проектування організаційної структури досягнення цілей системи та підсистем).

Дослідниця вбачає структуру системи як поточну єдність її взаємозв'язків її елементів, так і їх потенційний стан у майбутньому. Адже частина з окреслених етапів має елемент планування розвитку та функціонування системи після її аналізу.

Нерубаська А. пропонує здійснювати системний аналіз, спираючись на такі дескриптори, як концепт, структура, субстрат. Концепт – це досліджуваний феномен, сформульований в атрибутивному (як властивість) або реляційному (як відношення) ключі, що утворюватиме атрибутивну або релятивну структури концепту. Реляційна структура – це відношення, яке має задовольняє атрибутивну властивість. Атрибутивна структура – це властивість, яка задовольняє відношення реляційного концепту. Субстрат – це досліджуваний феномен сам по собі, як єдність певних елементів. У системному від-

ношенні й взаємозв'язку між дескрипторами можна визначити все смислове навантаження даного об'єкта. Взаємозв'язок та взаємовідношення між означеними дескрипторами може визначити смислове навантаження досліджуваного об'єкта [9].

Кустовська О. В. [6] та Сорока К. О. [10] основним інструментом визначення структури системи вбачають інструмент декомпозиції. Декомпозиція – це процес виділення підсистем, які доступні аналізу, та їхніх елементів, які є неподільними. Завданням декомпозиції є спрощення системи, після чого її ієрархізована структура може бути подана через структуру їх частин – від підсистем до елементів [6]. За Сорокою К. О., декомпозицію можна представити у вигляді наступної послідовності [10]:

1) перевірка досліджуваного об'єкта на елементарність та деталізація фрагментів. внесення їх у схему системи, якщо вони є елементарним;

2) визначення об'єкта аналізу, якщо він не є елементарним, як чергового об'єкта декомпозиції;

3) визначення цілей системи та вибір формальної моделі системи, як взаємопов'язані процеси;

4) побудова змістовної моделі через інтерпретацію в контексті конкретної предметної сфери (п. 1.);

5) повторна декомпозиція та одержання фрагментів моделі через перевірку досліджуваного об'єкта на елементарність.

Кустовська О. В. [6] та Дивак М. П. [2]: розглядають наступні методи системного аналізу:

1) «Дерево цілей»: ньому зображуються цілі вищого та нижчого рівнів таким чином, що цілі вищого рівня не можуть бути досягнуті без досягнення цілей нижчого рівня. Частіше застосований у менеджменті, державному управлінні, економіці;

2) «Метод Дельфі»: його можна означити, як метод багатокрокового збору експертних оцінок, в основі якого лежать принципи анонімності висловлювань; обґрунтування думок експертів щодо оцінок; наявності зворотного зв'язку;

3) «Метод експертних оцінок»: полягає в опитуванні експертів щодо оцінки ними досліджуваних характеристик.

На основі проаналізованої вище літератури, ми даємо власне визначення СПД, як взаємопов'язаної та взаємозумовленої сукупності заходів надання психологічної допомоги, методи та засоби в якій добираються відповідно до системи цільового об'єкту допомоги, як процесуальної єдності його елементів. Цільовим об'єктом СПД є особистість.

Хоча структура особистості, як системи, залишається відкритою темою, різні дослідження перетинаються у поглядах щодо вклю-

чення в цю структуру таких загальних рівнів: біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного.

Так, Філоненко М. М. пропонує структурні рівні розвитку особистості: психологічний (психологічні властивості: характер, темперамент, здібності, спрямованість); соціальний (суспільні відносини, професійні цінності); біологічний (морфологічні особливості організму) [11].

Розмірковуючи над структурно-функціональною будовою особистості, Москалець В. пропонує вносити до неї наступні елементи: анатомо-фізіологічні утворення; спрямованість; знання, уміння і навички особи [8].

Кернберг О., спираючись на власний клінічний досвід та психоаналітичну теорію визначає особистість як динамічну інтеграцію суб'єктивного досвіду та поведінкових патернів індивіда, виокремлюючи в ній наступні структурні елементи: темперамент, об'єктні відносини, характер та Его-ідентичність, етична система цінностей, когнітивні здібності [14].

Погляди щодо біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного рівнів останні, на нашу думку, є тими орієнтирами, які потрібно враховувати, застосовуючи СПД. Тобто СПД має бути спрямована на добір тих методів та засобів, які б чинили комплексний терапевтичний вплив на означені рівні.

В українському контексті війна спричинила значні психологічні наслідки для населення, впливаючи на різні аспекти життя. Тому розгляд конкретних прикладів дозволить краще усвідомити, які саме аспекти системної психологічної допомоги є найбільш актуальними та необхідними для ефективної підтримки та реабілітації постраждалих цивільних осіб.

Серед більш поширених проявів психічних порушень через травматичний вплив війни є зростання рівнів тривожної та депресивної симптоматики; порушення сну; ПТСР; КПТСР [3; 4]. та вказують на фактори вразливості до появи негативної психологічної симптоматики, як то: старший вік; жіноча; нижчий рівень освіти; висока інтенсивність та тривалість подій; низька ефективність копінг-стратегій; відсутність партнера; низький ступінь свободи впливати на травмуючі події; еміграція через війну або біженство [3; 4].

На нашу думку, застосування СПД, як комплексного підходу до терапевтичного впливу, може дозволити враховувати унікальні біологічні реакції на стрес та травму, забезпечити соціальну підтримку та інтеграцію, а також індивідуально підійти до кожної особистості, що травмована війною. Адже її сутністю є не концентруватись на одному аспекті психологічного буття, а працювати із проблемою особистості з позиції її триєдиної природи. Наприклад, на біологічному рівні можуть використовуватися

методи, спрямовані на регуляцію фізіологічних реакцій стресу, роботи із психосоматичними проявами. На соціально-зумовленому рівні важливим може стати залучення родини та громади для створення підтримуючого середовища, а також пошук шляхів реінтеграції у суспільство. Робота на індивідуально-психологічному рівні може дозволити працювати з особистими переживаннями, страхами та травматичними спогадами за допомогою психотерапії, когнітивно-поведінкової терапії та інших методів, які відповідають конкретним потребам і особливостям особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1321 с.
2. Дивак М. П. Методичний посібник з дисципліни «Системний аналіз» для студентів спеціальності «Економічна кібернетика». Тернопіль : Терноп. акад. нар. госп-ва, 2004. 136 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/627/1/Системний%20аналіз.pdf> (дата звернення: 24.06.2024).
3. Дьоміна Г. Посттравматичний стресовий розлад в умовах війни. *Science and Practice, Actual Problems, Innovations : Proceedings of the XXVIII International Scientific and Practical Conference*, м. Milan, 19–22 лип. 2022 р. 2020. 347 с. URL: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.1.28> (дата звернення: 24.06.2024).
4. Кокун О. М. Характеристика психічного здоров'я населення України під час війни. Особистісні та психофізіологічні ресурси життєстійкості : Матеріали III Науково-метод. семінару, м. Київ, 26 верес. 2022 р. Київ, 2022. 61 с. URL: https://www.academia.edu/download/93086801/Матеріали_семінару_2022.pdf#page=25 (дата звернення: 24.06.2024).
5. Кусайкіна Н., Цибульник Ю. Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. С. 1214-1215.
6. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с. URL: https://galsite.at.ua/file/tn/kl_mspnd.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
7. Міщенко Н. В. Соціально-психологічна програма системної соціальної підтримки осіб з кризовими станами в умовах життєвих змін. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. № 2. С. 203-208. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF%2FTipp_2018_2.pdf#page=203 (дата звернення: 24.06.2024).
8. Москалець В. Структурно-функціональна організація особистості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 20-25. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23338/1/%d0%9c%d0%be%d1%81%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d0%b5%d1%86%d1%8c%20%d0%92..pdf> (дата звернення: 24.06.2024).
9. Нерубаська А. Концепт, структура і субстрат у біфуркаційній моделі особистості. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 23. С. 92-100. URL: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-12> (дата звернення: 24.06.2024).
10. Сорока К.О. Основи теорії систем і системного аналізу: Навч. посібник. Харків: ХНАМГ, 2004. 291 с. URL: https://galsite.at.ua/file/tn/kl_mspnd.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
11. Філоненко М. М. Системний аналіз особистісного становлення майбутнього лікаря. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. № 1. С. 123-126. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/prp_2013_1_46.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
12. Brinkley A. J., Sherar L. B., Kinnafick F. E. Asports-based intervention for pupils excluded from mainstream education: A systems approach to intervention acceptability and feasibility. *Psychology of Sport and Exercise*. 2022. P. 102217. URL: <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2022.102217> (дата звернення: 24.06.2024).
13. Celestino V. R. R., Bucher-Maluschke J. S. N. F. Research on systemic psychology in Latin America: An integrative review with methods and data triangulation. *Psicologia: Teoria e Pesquisa*. 2018. Vol. 34. URL: <https://doi.org/10.1590/0102.3772e3443> (дата звернення: 25.06.2024).
14. Kernberg O. F. What Is Personality?. *Journal of Personality Disorders*. 2016. Vol. 30, no. 2. P. 145–156. URL: <https://doi.org/10.1521/pedi.2106.30.2.145> (дата звернення: 25.06.2024).
15. Laszlo A., Krippner S. *Systems Theories: Their Origins, Foundations, and development. Systems Theories and a Priori Aspects of Perception*. 1998. P. 47–74. URL: [https://doi.org/10.1016/s0166-4115\(98\)80017-4](https://doi.org/10.1016/s0166-4115(98)80017-4) (дата звернення: 25.06.2024).
16. Mainzer K. *Complex Systems, Nonlinear Dynamics, and Local Activity Principle. Schlüsselwerke der Systemtheorie*. Wiesbaden, 2016. P. 297–310. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-531-20004-0_24 (дата звернення: 25.06.2024).
17. Renshaw I. et al. Insights from ecological psychology and dynamical systems theory can underpin a philosophy of coaching. *International Journal of Sport Psychology*. 2009. T. 40. №. 4. P. 580-602. URL: https://www.researchgate.net/publication/40736456_Insights_from_Ecological_Psychology_and_Dynamical_Systems_Theory_can_underpin_a_philosophy_of_coaching/stats (дата звернення: 25.06.2024).
18. Tang M. Revisiting the Systems Approach: Commentary on Glăveanu's Paper «The Psychology of Creativity: A Critical Reading». *Creativity. Theories – Research – Applications*. 2015. Vol. 2, no. 1. P. 79–84. URL: <https://doi.org/10.1515/ctra-2015-0012> (дата звернення: 25.06.2024).
19. Ungar M. Systemic resilience: principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*. 2018. Vol. 23, no. 4. URL: <https://doi.org/10.5751/es-10385-230434> (дата звернення: 25.06.2024).
20. Welsh R., Martin L. Revisioning a systemic approach to neuroscience and psychotherapy. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. 2013. Vol. 2, no. 2. P. 116–123. URL: <https://doi.org/10.1037/cfp0000004> (date of access: 26.06.2024).